

„DUMA KOZACKA O WOJNIE Z KOZAKAMI” – ZAPOMNIANY ZABYTEK POEZJI RUSKO-POLSKIEJ

Opracowała
BARBARA DZIERŻANOWSKA Uniwersytet Warszawski

Zwycięska dla wojsk koronnych bitwa pod Beresteczkiem (28 VI – 10 VII 1651) stanowiła punkt kulminacyjny powstania Bohdana Chmielnickiego i odbiła się szerokim echem w przekazach historiograficznych i literackich¹. Wśród tych drugich prym wiodła wydobywana dziś stopniowo ze zbiorów manuskryptów i starych druków literatura okolicznościowa, która na bieżąco komentowała wydarzenia polityczne, co pozwala traktować ją jako swoistą kronikę. Do takich utworów należy ruskojęzyczna, lecz oddana w grafii łacińskiej *Duma kozacka o wojnie z Kozakami* z 1651 roku, dotąd rzadko wspominana w opracowaniach historycznych i historycznoliterackich dotyczących wojen kozackich. Prezentowana edycja krytyczna unikatowego druku może być wstępem do dyskusji nad zasadami publikowania tekstów ruskich zapisywanych i drukowanych łacinką, a także do refleksji nad miejscem zabytków ruskojęzycznych w nowożytnym piśmiennictwie polskim.

Odkrywanie tekstu

Pierwsze świadectwo o *Dumie* dali w 1876 roku Aleksander Petrów i Pawło Żytecki w artykule ogłoszonym w berlińskim periodyku „Archiv für Slavische Philologie”². Petrów przedstawił transliterację utworu wpisanego na czystych kartach dzieła Hermanna Hugona *De militia equestri antiqua et nova* (wydanego *in folio* najprawdopodobniej w Antwerpii w latach 1627–1630), którego egzemplarz znajdował się w jego posiadaniu. Księga była darem Józefa Połczyńskiego z Nasielska, lokującego jej proveniencję w bibliotece pułtuskich benedyktynów. Tekst zatytułowany *Duma Kozackaia o wojni skozakamy nad rikoju styru nate nute oy postyłbym ia sim ponedil'kow osmuu nedil'niku W roku 1651*, w podstawie zapisany łacinką, duktem XVII-wiecznym, Petrów odwzorował „tak, jak został [on] wpisany”³, bez podziału na wersy i strofy. Z kolei Żytecki oddał *Dumę* w transkrypcji na język ukraiński, wprowadzając podział na wersy i uwspółcześniając interpunkcję oraz grafię dużych

¹ Szczegółowe zestawienie przedstawia W. Pawlak (*Jakub Susza – zapomniany świadek i historyograf bitwy pod Beresteczkiem*. W zb.: *Wojny, bitwy i potyczki w kulturze staropolskiej*. Red. W. Pawlak, M. Piskała. Warszawa 2011, s. 215–216).

² A. Petrów, P. Żiteckij, *Die Niederlage Bogdan Chmelnicki's bei Beresteczko am Flusse Styr 1651, in gleichzeitiger poetischer Bearbeitung*. „Archiv für Slavische Philologie” 1876.

³ Zob. *ibidem*, s. 298. Zapis tytułu zgodny z przedrukiem.

i małych liter⁴. W jednostronicowym wstępie wyraził przypuszczenia na temat tego, kim był autor i jakim językiem mógł się posługiwać. Według uczonego Dumę ułożył najprawdopodobniej absolwent Kolegium Kijowsko-Mohylańskiego (a więc Rusin), który osobiście brał udział w bitwie. Chociaż badacz zwrócił uwagę na znaczną liczbę polonizmów i na niezgodny z ukraińską wymową zapis pewnych wyrazów (tylko w tych przypadkach zaproponował poprawki, zresztą kilka z nich zniekształca wersję oryginalną), nie doszedł do wniosku, że autorem mógł być twórca na co dzień posługujący się polszczyzną.

Drugi przekaz Dumy, opatrzony tytułem *Duma kozacka o Beresteckiem zwycięstwie 1651 31 July*, odkrył ukraińsko-rosyjski historyk literatury Wołodymyr Peretc w rękopiśmiennych zbiorach Imperatorskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu. Wiersz znajduje się na kartach 21r–22r polsko-łacińskiego manuskryptu z XVII wieku (sygn. Razn.O.XVII.11)⁵, niegdyś będącego darem królewskim dla niezidentyfikowanej biblioteki, o czym świadczy nota przepisana przez uczonego z wyklejki okładziny przedniej: „*Sigismundus Rex Poloniae. Hic liber applicatus bibliothecae* [nazwa zatarta]”⁶. Peretc pozostawił tekst utworu w oryginalnym kształcie językowym (zapis łacinka), wprowadził jedynie podział na wersy (tożsamy z delimitacją Żyteckiego), gdyż – podobnie jak w przypadku wcześniej odnalezonego wariantu – nie zostały tu one wyodrębnione. W komentarzach odnotował różnice między przekazami, ale nie poddał ich interpretacji – stwierdził tylko, że tekst odkryty w manuskrypcie jest krótszy i bardziej nasycony polonizmami. W edycji nie zostały przedstawione rozważania na temat tożsamości etniczno-językowej autora.

Badaniom Peretca zawdzięczamy też wiedzę o trzecim wariantcie rękopiśmiennym Dumy, odnaniezionym również w petersburskiej Bibliotece Publicznej, w kolekcji Biblioteki Załuskich⁷. Na kartach 34v–35r manuskryptu o sygn. Pol.Q.XIV.97, noszącego tytuł *Rudnickiego Domin. wiersze różne i niektóre pieśni na noty położone*, zamieszczono początkowy fragment pieśni (do w. 45 w druku oryginalnym, lecz z wieloma opuszczeniami) o incipicie „*Hoy reka Styru, szczo chmel o wiru zrobju na pretiu miru*”, uzupełniony dziesięciowierszem pochodzącym z innego utworu. Przekaz, datowany przez Peretca na przełom XVII i XVIII wieku, należy uznać za późnego świadka pieśni, który pomimo licznych opuszczeń i modyfikacji stanowi cenne źródło umożliwiające rekonstrukcję tekstu⁸.

⁴ Zob. *ibidem*, s. 301–307. Tekst opublikowany przez Petrowa i Żyteckiego doprowadzony jest – nie bez opuszczeń i zaburzeń kolejności wersów – do w. 92 druku oryginalnego, liczącego 120 wersów.

⁵ W. N. Peretc: *Matorusskije wirszy i piesni w zapisiach XVI–XVIII ww.* I–XIV. Kijew 1899, s. 18–26; *Istoriko-literaturnyje issledowanija i materiaty*. T. 1, cz. 1. Sankt-Pietierburg 1900, s. 94–102. Liczne opuszczenia w utworze sprawiają wrażenie streszczenia przekazu oryginalnego, kończącego się na w. 78.

⁶ Zgodnie z wykonanym przez Peretca opisem zawartości manuskryptu został on sporządzony jedną ręką. Tym samym charakterem pisma cechuje się umieszczone na przedniej wyklejce kalendarium wydarzeń obejmujące lata 1650–1671. Sporządzony inną ręką zapis donacyjny jest dość zagadkowy, bo ostatni z Zygmunatów na tronie polskim – Zygmunt III Waza – zmarł w 1632 roku.

⁷ W. N. Peretc, *Zamietki i materiaty dla istorii piesni w Rossii*. I–VIII. Sankt-Pietierburg 1901, s. 16, 32–34. Rękopis ten, podobnie jak tysiące innych rękopisów rewindykowanych na mocy traktatu ryskiego (1921), spłonął wraz z większością zbiorów bibliotek warszawskich w październiku 1944 – zob. Cz. Hernas, *W kalinowym lesie*. T. 1: *U źródeł folklorystyki polskiej*. Warszawa 1965, s. 267, przypis 19.

⁸ Datowanie Peretca uściśliła M. Eustachiewicz (*Twórczość Dominika Rudnickiego 1676–1739*.

Opracowania Petrowa i Żyteckiego oraz Peretca przez wiele lat dawały wyobrażenie o kształcie utworu, a także ustalały miejsce *Dumy* w literaturoznawstwie polskim i ukraińskim. Dzięki nim *Dumę* zauważyli czołowi badacze literatury ukraińskiej z przełomu XIX i XX stulecia: Ahatanheł Krymski, Iwan Franko, Filarret Kołessa oraz Mychajło Wozniak, który odnotował istnienie drugiego wariantu odnalezionego przez Peretca, przytaczając jego tytuł w zapisie łacinka⁹. W późniejszej o kilka lat *Istorii ukrajinskoji literatury* Wozniak opublikował w transkrypcji ukraińskiej pierwsze 10 wersów *Dumy*¹⁰. Jest to rekonstrukcja wykonana na podstawie trzech znanych wariantów, które jednak nie zostały wskazane, więc nieobeznany z zagadnieniem czytelnik mógł odnieść mylne przekonanie o ukraińskim z gruntu charakterze wiersza, tym bardziej że uczony powtórzył domysły Żyteckiego o możliwym autorstwie uczestnika walk po stronie kozackiej.

Obok sprawy nie przeszedł obojętnie Aleksander Brückner, który jeszcze przed publikacjami Wozniaka dostrzegał w tekście „sympatie polskie”, wykluczające rusińskiego czy kozackiego twórcę *Dumy*. Ponadto przyznał jej „miejsce wybitne w całej [...] polsko-ruskiej poezji”, i to pomimo fragmentaryczności ówczesnie znanych przekazów¹¹. Być może właśnie niepełny kształt samego utworu oraz konieczność ograniczenia się do uwag natury szkicowej w artykule będącym panoramą nowożytnej literatury polsko-ruskiej nie pozwoliły Brücknerowi na głębszą analizę, jaka mogłaby powstać, gdyby miał on dostęp do pierwodruku.

Unikatowy egzemplarz druku ulotnego *Duma kozacka o wojnie z Kozakami pod Beresteczkiem nad Styrem rzeką. Roku terażniejszego 1651, dnia 28 i 29 i 30 czerwca, i potym dziewiątego i dziesiątego lipca* zachował się w zbiorach Biblioteki Miejskiej w Gdańsku (od 1955 roku – Biblioteka Gdańska PAN) pod sygnaturą Dm 3089.8°. Przekaz długo pozostawał nieznany środowisku naukowemu. Pierwszy krótko wspomniał o nim Czesław Zgorzelski w monografii poświęconej dumie poetyckiej. Ze względu na charakter rozprawy skupił się na zagadnieniach genologicznych, zwracając uwagę głównie na elementy epickie, odróżniające *Dumę kozacką* od większości XVII-wiecznych dum, mających charakter pieśni lirycznych. Krótki *passus* odnoszący się do kwestii atrybucyjnych wyczerpuje zestaw informacji na temat druku zawarty w opracowaniu Zgorzelskiego¹².

Projekt edycji tekstu na podstawie pierwodruku można odnaleźć w archiwaliach po Karolu Badeckim, przechowywanych w Sekcji Rękopisów Oddziału Zbiorów

Wrocław 1966, s. 53–54), która na podstawie analizy treści wierszy polskich szacowała powstanie rękopisu na lata 1702–1716.

⁹ A. Ju. Krymskij, *Ukraińska grammatyka dla uczniów wyższych klas gimnazjów i seminarjów Pridnieprówja*. T. 1–2. Moskwa 1907, s. 258, 269–272 (t. 1), 63–64 (t. 2) (studium zawiera przedruk wariantu Petrowa i Żyteckiego). – I. Ja. Franko, *Studiji nad narodnymy pisniamy*. Cz. 1. Lwów 1908, s. 2, 153 (wybitny znawca literatury ukraińskiej odnotowuje publikację Petrowa i Żyteckiego). – F. M. Kołessa, *Ukrajński narodni dumy*. Lwów 1920, s. 41 (badacz cytuje dwa pierwsze wersy *Pieśni o bitwie pod Beresteczkiem* w drugim przekazie Peretca – w transkrypcji ukraińskiej, pomijając informację o łacińskiej grafii utworu). – M. S. Wozniak, *Materijały do istoriji ukrajinskoji pisni i wirsz. Teksty ji zamitky*. T. 1. Lwów 1913, s. 9.

¹⁰ M. Wozniak, *Istorija ukrajinskoji literatury*. T. 3. Lwów 1924, s. 421.

¹¹ A. Brückner, *Pieśni polsko-ruskie*. „Pamiętnik Literacki” 1911, z. 4, s. 194–195.

¹² Cz. Zgorzelski, *Duma, poprzedniczka ballady*. Toruń 1949, s. 20. Badacz uważał, że autorem mógł być ktoś z kancelarii królewskiej.

Specjalnych Biblioteki Jagiellońskiej, a stanowiących materiały warsztatowe do niewydanej antologii *Świecka pieśń ludowa polskiego baroku*¹³. Część dotycząca *Dumy* składa się z czterech kart maszynopisu A4, na których Badecki umieścił całość utworu (120 wersów), modernizując zapis na poziomie podstawowym (uporządkował zapis dużych i małych liter, przestankowanie, grafie szeregu *y, i, j* oraz transkrypcję dźwięczności i bezdźwięczności spółgłosek). Do arkuszy z tekstem dołączył skrócony opis druku – na karcie, która formatem przypomina karty bibliotecznych katalogów kartkowych – i odesłał do publikacji Zgorzelskiego¹⁴. Ostatnią kartę stanowi wyczerpujący opis zachowanego egzemplarza wraz z odnośnikiem do *Bibliografii polskiej* Karola Estreichera (XV 365), co należy uznać za błąd, gdyż chodzi tu o utwór z 1649 roku – prawdopodobnie o *Dumę o klimakteryku królestwa polskiego*, zawierającą *Wiersz o kozactwie*¹⁵.

W latach pięćdziesiątych XX wieku pierwodruk *Dumy* wykorzystał sławista Przemysław Zwoliński, który porównał z nim przekazy rękopiśmienne utworu: warianty Petrowa i Żyteckiego oraz Peretca (z rękopisu Razn.O.XVII.11). Analiza pozwoliła stwierdzić, że tekst opublikowany przez Petrowa i Żyteckiego na podstawie manuskryptu to kopia „ulotnego 2-kartkowego oryginalnego druku z roku 1651, wymienionego przez *Bibliografię* Estreichera w tomie XV na stronie 365”¹⁶. Zwoliński nie podał adresu bibliograficznego druku. Sporządził zestawienie jego 10 początkowych wersów (w transliteracji) z odpowiednim fragmentem wariantu opublikowanego przez Petrowa i Żyteckiego. Porównanie wykazało identyczność treściową obydwu tekstów, rozbieżności dotyczą jedynie ortografii i fonetyki. Argumentem przemawiającym za pierwszeństwem wersji drukowanej jest błąd kopisty w w. 10: występujący przed wyrażeniem przyimkowym *k korolu* znak interpunkcyjny w postaci ukośnej kreski / został przez niego odczytany jako litera *i*, a następnie stał się w odpisie częścią niefunkcjonującej w języku ukraińskim formy *ik*¹⁷. Badacz nie podał jednak informacji na temat różnic w objętości przekazów (wariant drukowany jest dłuższy o 28 wersów), co mogło prowadzić do błędnego wniosku, że teksty są tej samej długości.

Poruszane we wcześniejszych badaniach kwestie rozwinął Zwoliński w kolejnym, do dziś najobszerniejszym opracowaniu *Dumy* – rosyjskojęzycznym studium z roku 1958¹⁸. Na wstępie zreferował stan badań nad tekstem, skupiając się na różnicach w objętości dwóch znanych mu wariantów rękopiśmiennych. Ich porównanie

¹³ K. Badecki, *Świecka pieśń ludowa polskiego baroku*. Bibl. Jagiellońska, rkps 7780 III, t. 2, k. 48–54.

¹⁴ Zob. *ibidem*, k. 53. Z odrębnej adnotacji ołówkiem zamieszczonej na tej karcie wynika, że Badecki oglądał druk 22 III 1952.

¹⁵ Na błędne odesłanie do Estreichera zwrócił uwagę także Zgorzelski (*loc. cit.*, przypis 28). *Bibliografia* Estreichera nie notuje *Dumy*.

¹⁶ P. Zwoliński, *Rozwój języka ukraińskiego od XIV do XVIII wieku. (Doba narodowości i tworzenia się narodu)*. W zb.: *Dzieje języka ukraińskiego w zarysie*. Red. T. Lehr-Splawiński. Warszawa 1956, s. 42–43. W odniesieniu do *Bibliografii polskiej* powtórzono omyłkę Badeckiego.

¹⁷ Zob. *ibidem*, s. 43.

¹⁸ P. Zwoliński, *Niezwiastnoje pierwoje izdanije „Dumy kazackoj” 1651 g. „Trudy Otdiela drevnierusskoj literatury”*. T. 14. Leningrad 1958, s. 335–340. F. Nieuważny we wspomnieniowym szkicu *Przemysław Zwoliński jako filolog wschodniostowiański* („Poradnik Językowy” 1983, nr 6, s. 371) podaje informację, że studium o pierwszym wydaniu *Dumy kozackiej o bitwie pod Berestecz-*

wykazało, że powstawały one niezależnie od siebie jako odmiany innego tekstu. Tym źródłem jest według badacza wspomniany druk z Biblioteki Gdańskiej PAN, zawierający pełny tekst *Dumy*, na który składa się 120 wersów. Transliteracja wiersza – wraz ze szkicowym nakreśleniem zasad wydania – zajmuje drugą część artykułu. Zwoliński zachował układ stychiiczny oryginału (z kontrolnym wcięciem w co drugim wersie), a także wiele cech grafii i interpunkcji. Znak *f* zapisywał jednak jako *s*. Nie wprowadził poprawek korygujących błędy czy niejasności, choć potrzebę tę zasygnalizował w kilku miejscach. Zasadniczym celem takiego wydania było udostępnienie tekstu na potrzeby dalszych prac porównawczych nad wariantami rękopiśmiennymi (co w związku z zaginięciem egzemplarza Petrowa¹⁹ i utratą trzeciego wariantu rozpoznanego przez Peretca nie jest już wykonalne), umożliwienie sporządzenia transkrypcji oraz przyszłych analiz:

Ze względu na różnice między trzema tekstami celowe byłoby przytoczenie ich w zestawieniu synoptycznym, pozwalającym szybko wychwycić różnice i podobieństwa [...]. W niniejszej rozprawie nie przedstawiamy transkrypcji opublikowanego tekstu ani analizy dialektyzmów tego dokumentu, który z punktu widzenia historii języka jest niezwykle interesujący²⁰.

Wzmiankę o *Dumie* w edycji Zwolińskiego odnaleźć można w monografii *Duma staropolska. Z dziejów poezji melicznej* autorstwa Ludwiki Szczerbickiej-Ślęk²¹. Badaczka scharakteryzowała utwór jako tekst ukraiński o polskim brzmieniu, utrwalony alfabetem łacińskim i zawierający polonizmy leksykalne. Pod względem genologicznym przyporządkowała go do kategorii pieśni nowiniarskiej, pisanej niekoniecznie z pozycji naocznego świadka, ale z wykorzystaniem schematów funkcjonujących w tradycji literackiej, co razem z polskojęzycznym tytułem łączy *Dumę* z polską kulturą literacką.

Późniejsze dziesięciolecia nie były dla *Dumy* łaskawe. Wzmianek na jej temat nie odnajdziemy w publikacjach Juliusza Nowaka-Dłużewskiego o okolicznościowej poezji politycznej epoki wczesnonowożytnej²², opartych na rękopisach i starych drukach ze zbiorów krajowych²³. Wyjaśnieniem takiego stanu rzeczy może być opinia uczonego o utworach ruskich:

polscy poeci okolicznościowi nie próbowali określić swojego uczuciowego stanowiska wobec przywódcy

kiem powstało w 1951 roku jako najwcześniejsza praca na tematy ukrainistyczne w slawistycznym dorobku Zwolińskiego.

¹⁹ Zob. *ibidem*, s. 335.

²⁰ *Ibidem*, s. 340.

²¹ L. Szczerbicka-Ślęk, *Duma staropolska. Z dziejów poezji melicznej*. Wrocław 1964, s. 37. Autorka powołuje się na polskojęzyczną wersję artykułu P. Zwolińskiego *Nieznane I wydanie „Dumy kozackiej” 1651* (w zb.: *Z polskich studiów slawistycznych. Prace historycznoliterackie na IV Międzynarodowy Kongres Slawistów w Moskwie 1958*, T. 2. Warszawa 1958, s. 331–335).

²² J. Nowak-Dłużewski: *Bibliografia staropolskiej okolicznościowej poezji politycznej (XVI–XVIII)*. Warszawa 1964, s. 41–44; *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce: dwaj młodszy Wazowie*. Warszawa 1972, s. 91–150. Wskazane fragmenty obydwu publikacji odnoszą się do panowania Jana Kazimierza i do wojen polsko-kozackich.

²³ Kwalifikowałby się więc do tej kategorii druk z Biblioteki Gdańskiej PAN. Nie wiadomo, czy uczonego miał go w rękach, natomiast pracując nad *Okolicznościową poezją polityczną w Polsce [...]* korzystał z rękopisu Badeckiego, co zaznaczył w odpowiednich przypisach na s. 326–327.

powstania ukraińskiego. Chmielnicki dużą rolę gra w poezji ruskiej, a ta nas już bezpośrednio nie dotyczy²⁴.

Przeczą temu zamieszczone w tej samej publikacji odwołania do utworów pisanych częściowo ruszczyzną bądź w „stylizowanej z polska ruszczyźnie (czy z ruska polszczyźnie)”²⁵.

O „ulotnym druczku z 1651 roku” wspomina Maria Eustachiewicz w monografii *Twórczość Dominika Rudnickiego (1676–1739)*, charakteryzując rękopis Pol.Q.XIV.97, w którym znajdował się trzeci wariant *Dumy*²⁶. Badaczka odnotowuje trzy wersje rękopiśmienne utworu oraz pochodzący z materiałów Badeckiego odpis druku, który stanowił dla niej źródło tekstu²⁷.

Autorzy powojennych i najnowszych opracowań ukraińskich przytaczają *Dumę* rzadko, a jeśli już, to tylko we fragmentach. Utwór można odnaleźć w dwóch antologiach oddzielonych od siebie sporym odstępem czasowym i wykorzystujących jako źródła różne przekazy tekstu. Ołeksandr Biłeckij przedrukował niepełny wariant drugi, opublikowany przez Peretca w 1900 roku, z kolei Wałerij Szewczuk wykorzystał transliterację ogłoszoną przez Zwolińskiego w 1958 roku²⁸. W przypadku drugiej pozycji dziwić może to, że *Duma* została wydana bez ostatnich 20 wersów, stanowiących oskarżenie hierarchii prawosławnej o rozpętanie wojny religijnej. Skrócenia tekstu nie można wytłumaczyć względami oszczędnościowymi, gdyż na pewno fragment ten zmieściłby się na pustym miejscu pozostawionym na s. 217. Redaktorzy obu antologii nie wspominają o łacińskiej grafii utworu ani o polskim tytule, autorstwo przypisują zaś naoczemu świadkowi. W dość karkołomnej interpretacji Szewczuka miałyby nim być „ukraiński szlachcic, walczący po stronie kozackiej, lecz sympatyzujący ze szlachtą polską”²⁹.

Duma rzekomo kozacka

W przypadku omawianego utworu najciekawszą kwestią wydaje się nie jego zawartość faktograficzna (która nie wnosi wiele nowego do wiedzy o beresteckiej bitwie), lecz sposób konstruowania narracji oraz niejednoznaczna figura podmiotu mówiącego. Relacja prowadzona jest z perspektywy uczestnika walk po stronie kozackiej. Opowiada on o wydarzeniach w sposób chronologiczny, poświęcając 10 początkowych wersów na szkicowe przedstawienie sytuacji przed właściwym starciem, którego opis – przeplatany wtrętami bezpośrednio nie dotyczącymi bitwy – zajmuje dalsze 90 wersów. Ostatnie 20 wersów druku (w obecnej transkrypcji, po raz pierwszy wydobywającej pieśniową strukturę utworu, są to w. 301–360) zawiera rozliczenie winnych oraz refleksję nad skutkami wydarzeń wojennych.

²⁴ Nowak-Dłużeński, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce: dwaj młodzi Wazowie*, s. 91.

²⁵ *Ibidem*, s. 47. Zob. też s. 48–49, 150.

²⁶ Eustachiewicz, *op. cit.*, s. 60.

²⁷ *Ibidem*, przypisy 48–49.

²⁸ O. I. Biłeckij, *Chrestomatija dawnoji ukrajinskoji literatury*. Wyd. 2. Kyjiw 1952, s. 201–202. – W. O. Szewczuk, *Marsowe pole. Heroiczna poezja na Ukraini*. Wyd. 2. Kyjiw 2004, s. 212–217, 473–474.

²⁹ Szewczuk, *op. cit.*, s. 473.

W sposób charakterystyczny dla relacji pamiętnikarskich dotyczących powstania Chmielnickiego narracja w *Dumie* przechodzi z trzecioosobowej w pierwszoosobową w momentach szczególnie dramatycznych lub wymagających przyciągnięcia uwagi czytelnika³⁰, np. gdy podmiot daje wyraz zdziwieniu heroiczną postawą młodego Jerzego Adama Ossolińskiego czy w opisie nieomal cudownego uratowania się bohatera z oblężenia taboru. Użyte w tekście środki retoryczne (wyliczenia, pytania retoryczne, wykrzyknienia, mowa niezależna) umiejętnie kierowały emocjami odbiorcy, a dynamiczne przedstawienie poszczególnych scen i wprowadzenie form czasu teraźniejszego wpływało zapewne na jego wyobraźnię, wzmacniając wrażenie współuczestnictwa w opisywanych wydarzeniach. Efekt relacji na żywo jest konsekwentnie podtrzymywany poprzez odwołania do wydarzeń wcześniejszych (ugoda zborowska, ucieczka wojsk polskich spod Piławiec), przy braku jakichkolwiek wzmianek o przyszłości.

Wskazany zestaw zabiegów literackich zastosowanych w utworze świadczy o biegłości anonimów w sztuce poetyckiej i skłania do próby określenia środowiska, z którego mógł się on wywodzić. Wiersz wykorzystuje znany z dawnej ukraińskiej poezji ludowej schemat wersyfikacyjny (5+5)a+7b, ale ludowego charakteru nie dostrzegł w nim ani Kołessa, który nie uwzględnił tekstu w drugiej części swojej rozprawy o dumie ludowej³¹, ani Brückner, dopatrujący się gatunkowego wzorca *Dumy* w „niezliczonych polskich pieśniach historycznych ówczesnych, drukowanych i pisanych” przez ludzi „gente Rutheni, natione Poloni”³². Uważniej kwestii autorstwa przyjrzał się Zgorzelski, który stwierdził propagandową wymowę utworu, przypisując jego powstanie „tajemnej inspiracji kancelarii królewskiej”, która ruszczyzną chciała zamaskować polskie pochodzenie autora³³. Intuicja badacza wydaje się słuszna. Autora powinno się szukać po stronie polskiej, lecz raczej nie w kancelarii królewskiej, tylko wśród katolickiego duchowieństwa, licznie obecnego na polu bitwy³⁴, ale i na całej ziemi ruskiej. Intensywna działalność misyjna wśród wyznawców prawosławia (a często również wiernych Kościoła unickiego) była domeną członków Towarzystwa Jezusowego. Zakonnicy usunięci z województw ruskich postanowieniami ugody zborowskiej z 1649 roku nie zrezygnowali ze swego posłannictwa, którego celem było umocnienie katolicyzmu w Rzeczypospolitej, a szczególnie na jej ziemiach wschodnich³⁵. Do jego realizacji wykorzystywali środki wypracowane przez dziesięciolecia obecności na pograniczu. Dzięki prowadzonym przez

³⁰ Zob. P. Borek, *Obraz wojen kozackich za czasów Chmielnickiego w staropolskim pamiętnikarstwie*. „Napis” seria 7 (2001), s. 201–211.

³¹ Kołessa, *op. cit.*, s. 46. Badacz przytacza tu również dwa pierwsze wersy wymienionej w podtytule pieśni *Oj, postibym ja...*, stanowiącej wskaźnik nutowy dla *Dumy*, skupiając się na muzycznych aspektach rozmiaru wersyfikacyjnego 5+5+7, określonego jako częsty dla utworów z epoki wojen kozackich.

³² Brückner, *op. cit.*, s. 196–197.

³³ Zgorzelski, *op. cit.*, s. 20.

³⁴ Jak podaje świadek z epoki, A. S. Radziwiłł (*Pamiętnik o dziejach w Polsce*. Przeł., oprac. A. Przyboś, R. Żelewski. T. 3. Warszawa 1980, s. 297), w obozie polskim znajdowało się około 400 księży.

³⁵ Zob. S. Obirek, *Jezuici w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1564–1668. Działalność religijna, społeczno-kulturalna i polityczna*. Kraków 1996, s. 60–61, 68.

zakon przy kolegach wileńskim i grodzieńskim szkołom elementarnym z ruskim językiem wykładowym jezuiti uzyskali dostęp do średnich i wyższych klas społeczeństwa, z którymi komunikowali się w ich własnej mowie. Zdobyć takich kompetencji pozwoliło na wydawanie publikacji o charakterze propagandowym. *Dumę* można zaliczyć do tego typu utworów.

Twórca wiersza niewątpliwie był zaznajomiony z relacjami z przebiegu bitwy, gdyż w warstwie faktograficznej opisana została ona zgodnie z prawdą historyczną. Swobodnie poruszał się również w konwencji pieśni nowiniarskiej, przeżywającej swój rozkwit w XVII wieku³⁶. Dowodem na to mogą być choćby związki *Dumy* z typowo nowiniarską *Pieśnią o potrzebie z Tatory i z Kozakami pod Beresteczkiem, 30. junij, 1651*³⁷, z którą łączy ją przede wszystkim podobieństwo obrazowania wybranych wydarzeń (np. mgła pojawiająca się w korzystnym dla wojsk polskich momencie czy przyrównanie tonących w błocie Kozaków do wieprzy) oraz subiektywizm. Charakterystyczne dla utworów nowiniarskich jednostronne przedstawienie tematu przejawia się w *Pieśni* na wszystkich płaszczyznach – od słownictwa negatywnie wartościującego wrogów po adorację królewskiej postaci Jana Kazimierza. Subiektywizm *Dumy* uwidacznia się dopiero w kreacji bohatera – ubranego w kostium szeregowego członka braci kozackiej – który z wielkim szacunkiem i podziwem wypowiada się o armii koronnej, wychwalając męstwo wybranych Polaków³⁸. Waloryzacja przeciwnika przy równoczesnym podkreśleniu dzielności i odwagi wojsk kozackich stanowi pewien dysonans, gdyż czytelnik może odnieść wrażenie, że bitwa nie ma sensu, skoro odbywa się pomiędzy siłami nie odczuwającymi wobec siebie wrogości. Zza dramatycznego opisu zmagających, mającego skupiać uwagę odbiorcy, wyziera jednak prawdziwy cel autora *Dumy* – jest nim walka o rząd dusz oraz odbudowa wizerunku jezuitów i ich pozycji na Rusi. Ostatni fragment wiersza to namiętna, acz bałamutna apostrofa będąca oskarżeniem prawosławnego duchowieństwa o rozpętanie wojny o wiarę w sytuacji rzekomo w Polsce powszechnej tolerancji religijnej. Autor zdaje się nie pamiętać, że od zawarcia unii brzeskiej (1596) do oficjalnego przywrócenia hierarchii (1633) Kościoł prawosław-

³⁶ Zob. P. Grochowski, *Staropolskie pieśni nowiniarskie*. „Pamiętnik Literacki” 2008, z. 3, s. 106. W *Dumie* dostrzec można wiele cech typowych dla twórczości nowiniarskiej: aktualność i niecodziennosc tematu, osadzenie utworu w tradycji ustnej (przeznaczenie do śpiewania poprzez podanie incipitu innej, powszechnie wykonywanej pieśni), nadanie mu pozorów informacyjności poprzez wkomponowanie daty rocznej bitwy w tytuł druku, a dat dziennych (dni tygodnia) w treść, wypuklenie dramatyizmu przedstawianych wydarzeń itd. Zabiegi te miały na celu przyciągnięcie użytkownika przyzwyczajonego do pewnego typu przekazu, by pod pozornie znaną formą zaprezentować mu nowe poglądy i idee.

³⁷ Jedyne egzemplarze druku znane są z mikrofilmu Biblioteki Narodowej o sygn. BN Mf. A 335, wykonanego z unikatku przechowywanego w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej w Sankt Petersburgu. *Pieśń* odnotowana została w bibliografiach Zawadzkiego (nr 491) i Estreichera (XII 482).

³⁸ Przypisanie laudacji potencjalnemu adwersarzowi stanowi literacki zabieg konwencjonalny – zob. np. Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*. Przeł. R. Grodecki. Wstęp, przypisy M. Plezia. Wyd. 4. Wrocław 1975, s. 140–141 (pieśń niemieckich rycerzy o Bolesławie Krzywoustym). BN I 59. – J. A. Koreywa, *Trenodyja abo tży żalu... W: Utwory okolicznościowe*. Oprac. P. Borek, R. Mazurkiewicz. Warszawa 2017, s. 53–54 (pochwały wypowiedziane pod adresem zmarłego Zygmunta III przez „bisurmanina” i „wiarołomnego Moskwicina”).

ny był pozbawiony w Rzeczypospolitej wszelkich praw³⁹, utraconych na rzecz Kościoła unickiego, przedstawionego w *Dumie* wspólnie z jezuitami jako strona porzywdzona.

Jakkolwiek wybór kozackiego żołnierza na piewecę oręża polskiego może się wydać mało odpowiedni, choć celowy i umotywowany, jeśli chodzi o skuteczność przekazu, to pozostałe zabiegi o charakterze socjotechnicznym, wywodzące się z repertuaru pieśni nowiniarskich, a zastosowane przez jezuickiego autora⁴⁰, należy uznać za trafnie dobrane. Podanie tekstu ruskiego w grafii łacińskiej bez wątplenia zwiększyło zasięg oddziaływania utworu o potencjalnie niezdecydowanych politycznie Rusinów funkcjonujących już w kręgu kultury polskiej, podobnie jak upozowanie go w tytule na dumę – niezmiernie popularny wówczas gatunek poezji ruskiej – włączało utwór w obieg literatury nakierowanej użytkowo do wzmocnienia morale walczących z kozackim powstaniem Polaków. Dodatkowa asocjacja na poziomie melodycznym i wersyfikacyjnym z popularną pieśnią ludową również musiała wywrzeć właściwy efekt. Za zgrabny i sugestywny trzeba uznać klamrowy zabieg kompozycyjny – apostrofę do rzeki Styr, rozwiniętą o postawione już w pierwszym wersie pytanie o to, jakie szkody Chmielnicki uczynił wierze, i udzielenie na nie mało zaskakującej odpowiedzi (po uprzednim dramatycznym opisie działań wojennych) w końcowych wersach. Tylko usunięcie kozackiego przywódcy, jak zdaje się sugerować anonim, zapewni pożądane przez obydwie strony konfliktu pokój oraz zgodę.

Komentarz edytorski

Stanowiący podstawę niniejszego wydania unikatowy druk ulotny *Duma kozacka o wojnie z Kozakami pod Beresteczkiem nad Styrem rzeką. Roku terażniejszego 1651, dnia 28 i 29 i 30 czerwca, i potym dziewiątego i dziesiątego lipca* znajduje się w zbiorach specjalnych Biblioteki Gdańskiej PAN (sygn. Dm 3089.8°). Dwie dobrze zachowane (brak obcięć) nieliczbowane karty *in quarto* wszyto w okładkę tekturową, a na wnętrzu przedniej części okładki naklejono kartkę z wpisem po niemiecku:

Pieśń kozacka. O boju z Kozakami pod Beresteczkiem nad rzeką Styr w roku 1651, 28, 29 i 30 czerwca, a potem 9 i 10 lipca. Pieśń, śpiewana na podaną, znaną kozacką melodię, jest pieśnią żałobną o Bogdanie Chmielnickim (określanym tu wyłącznie jako Chmiel⁴¹), który sprowokował Kozaków do powstania przeciw Polakom, lecz po wielodniowych i bardzo krwawych walkach pod Beresteczkiem nad Styrem został przez nich całkowicie pokonany. Ukraińska⁴².

Dumę wytłoczyła anonimowa oficyna czcionką gotycką, używaną w XVII wieku w publikacjach polskojęzycznych. W tekście wykorzystuje się również antykwę

³⁹ Zob. A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dziejach Rzeczypospolitej*. „Sympozjum” 1 (6) 2000, s. 47–48.

⁴⁰ Jezuickie pochodzenie utworu zdaje się potwierdzać również tematyka zbiorów rękopiśmiennych, w których zamieszczono warianty odnalezione przez Peretca (zob. Brückner, *op. cit.*, s. 194, 196) oraz ważny dla jezuickiej doktryny druk, do którego wpisano wariant Petrowa i Żyteckiego.

⁴¹ Pełne nazwisko Chmielnickiego pojawia się w utworze raz – zob. w. 141.

⁴² Tłumaczą na podstawie transkrypcji dokonanej przez Bańkiewicza (*op. cit.*, k. 54).

majuskułową oraz majuskuły gotyckie, które służą do wyodrębnienia wybranych słów. Najbardziej zróżnicowany pod względem graficznym jest skład drukarski tytułu nagłówkowego – wiersz 1 złożono okazałymi majuskułami z antyki, wiersze 2–5 gotykiem, a wiersz 6 kursywą i antyką minuskułową. Tekst *Duny* kończy się w połowie karty 2v, a pozostałe miejsce zajmuje duży finalik festonowy z centralnie umieszczoną postacią anioła grającego na lutni, otoczonego groteskowymi maskaronami i ptakami. Na papierze nie ma znaków wodnych, w prawym dolnym rogu karty tytułowej widnieje odcisk pieczęci herbowej Gdańska z napisem w otoku „ZUR DANZIGER STADT-BIBLIOTHEK”⁴³.

Zasady edycji

Zastosowano obecne reguły przestankowania oraz pisowni dużych i małych liter, zapis słów wersalikami zlikwidowano.

Zachowano warianty niektórych wyrazów pospolitych i nazw własnych, np. *chan* || *cham*, *Chmiel* || *Chmil* || *Chmel*, *mecz* || *micz*, *Wiszniewiecki* || *Wysznewecki*.

Uwspółcześniono pisownię łączną i rozdzielną, np. *do siul* → *dosiul*, *nebili* → *ne bili*, *nedbajet* → *ne dbajet*, *od kul* → *odkul*, *po sered* → *posered*, *zrana* → *z rana*. Partykuły wzmacniające *-ż*, *-że* oraz *-b* oddzielano dywizem w przypadkach, gdy pisownia łączna zacierałaby znaczenie wyrazu, np. *choť-że* ('chociaż'), *wojny-b* ('wojny by'), *hdy-b* ('gdyby'). Z tych samych powodów zastosowano dywiz w zapisie form typu *da-d* ('przecież'), *sto-t'* (*sto-ć*).

Usunięto pozostałości grafii łacińskiej, np. *Korynthu* → *Koryntu*.

Nie respektowano kreskowania *a* jasnego.

Nie oznaczano pochylonego *e*, z wyjątkiem pary rymowej *rycyra* – *podkancléra*.

Zmodernizowano grafie *i*, *y*, *j*, np. *biet* → *bjet*, *jakiie* → *jakije*, *Lachi* → *Lachy*, *myru* → *míru*, *szturmuiut* → *szturmujut*, *tji* → *tji*, *woynu* → *wojnu*. W wyrazach obcego pochodzenia *y* przed samogłoską rozszerzano do *uj*, np. *aryanin* → *aryjanin*.

Dla zachowania rytmu oznaczono jotowanie *ji* w pozycji po samogłosce, np. *poimano* → *pojímáno*, *prawoi* → *prawoiji*, *tji* → *tji*.

Usunięto litery *ą* i *ę*, oznaczające w polszczyźnie nosówki i jako takie nie oddające specyfiki fonetycznej języka ruskiego. Zastąpiono je połączeniami *on*, *oń*, *en*, *eń*, np. *zhodnesęko* → *zhodneseńko*.

Miękkość i dźwięczność spółgłosek oznaczano zgodnie z dzisiejszą normą, np. *han* → *chan*, *niczohenko* → *niczoheńko*, *wozmesz* → *woźmesz*. Zastosowano znak zmiękczenia spółgłosek w grupach śródgłosowych (np. *t'ma*), w wygłosie bezokoliczników (np. *byť*, *poczat'*, *znat'*) oraz w spójniku *choť*.

Dokonano podziału na strofy, który w starym druku nie został wprowadzony ze względów oszczędnościowych.

Niewyodrębniane w utworze kwestie dialogowe wydzielono cudzysłowami.

W komentarzach objaśniano trudniejsze rutenizmy, wyrazy wieloznaczne oraz sformułowania niedosłowne.

⁴³ Cyt. za: Badecki, *op. cit.*, k. 54.

1651.

DVMA KOZACKA

O Wojnie z Kozakami.

Pod Beresteckiem nad Syrem Rzeka. Roku Traznicy-
sego 1651. Dnia 28. y 29. y 30 Czerwcá y
potym Dziewiatego y dziesiatego Lipcá.

Náte Notę. Oy postilbym iá sem Ponedielkow ósmiu Nedieleńku,

OR Kyeo Syru / sego Chmiel o Wiru? iákie wosemu Myru /
Sdy w Dulepr wopadáteś / opowidáteś radošcy / zwoyny / cy miru?
San nástupuiet / sám pomábat / Kozákom; Láchow biti:

Pod Beresteckom mátym Histeckom / miel onych Brow proliti:
Ná pereerozi / cypak wodorózi; Korolá pohromiti:

Woyskom / Hetmanom / Borelem Pénom; Tátarom zaplátiť.
HAN. ihodu radit. Dá ne poradit. Kozáki woynu lubiet.

Oy KAZYMIRV / wóže tobi miru; z Kozákami ne budet.
Do siul ne znáiet / хот поспіаіет; ed kul HAN nástupáiet;

Znim z hodnekeko CHMIL Kaneshko / k Borolu ká z bližáiet.
Bylá poheda: da WOIEWODA. Rusky znát woysku dáiet:

Tot je oHANIE / yo Hetmán; KOROLV oznaimláiet.
Sereda pryšla / wóslá ordá wyšla: CZUM y CZMIZL z Kozákami /

Zraná sturmuut y nástupuiut. Ticho mezy Láchami.
Až Bonecpolski Choruzpi Polski nápperšyi wozbábat /

Znim Lubomirskii znat muž Biełskii / mezy woyska wopadáiet.
O Lubomire tobi pry mire pered Borelem ti:

Nie Kozákami y Tátarami nápperšemu siá biti.
Jduť ditny / iák muž odiny. brat brátu pomábat /

A Wifniewiecki chocz newielizki swoich ne odstupáiet.
Skoczyli chutki. O wóže ne furki: Kozáki wnikáiet:

Zá nimi Láchi / (byliž tam strachy) do Táboru wopadáiet.
Ordá ne radit: хот: San prowadit: хот ich nápomináiet:

Pered Láchami: oy Junákami: sego zywo wtkáiet.
Dá to niecho / palo nemneho / bols woyská iest Czmelowot;

Czteroc poprawit; iák pole stáwct: San / y Chmiel / Korolowi.
Czteroc

(*)

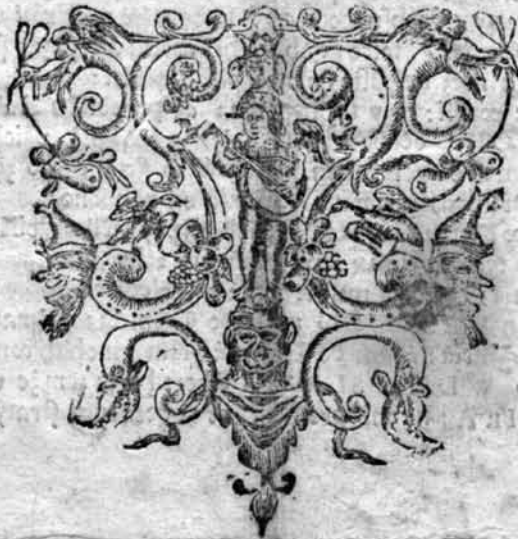

Czetwert nādchodit: Woysko wychodit: Hān / y Czmiel / z Kozākami:
 Oy ne Zborowa / woynā to nowa / ne iāk pod Pilāwocami.
 Ne wtkāiut: Krowo prostoaiut: y nā Tātar ne dbāiut:
 30 W Krowii Tātarſkoi / y Biſurmanſkoi / ostryi mecz ſwoi kupāiut.
 Tut Bazānowſki / Bohātyr Polſkii / ſercā wſim dowoaiet.
 Dā oborony / Polſkoi / Borony / hokowu pokłādaet.
 Biet ſie ſęzo żywo: dā woelmi diwo mni / nā Uſſolinskoho;
 Sęzo nās wołuiet: ne nāſliđuiet Bānclerā Diādka ſwoho.
 35 Tot byt pokoyny; ne iſłāwo woyny; en nā nās nātiraet:
 Jāko Lāch dawony / y iunāk ſławony / dā polſki wmiraiet.
 Bācył Kycyra: Hān Podbānclera. Sāpibu; ſęzo zbliżaiet
 A Wyſnieweckii / y Lubomirſki / ieho ne wydawoaiet.
 Sęzo neboż Hāne. iāk znāieſ ſtāne Lāch? po Pilāwoeckomu?
 40 Ne wtkāiet: ot nāſtupaet: z Bunczuku; y Hānſkomu.
 Oy ne hłediti: treba ſiā biti: Hān Murz nāpomināiet:
 A Lāch nedbāiet: Murz zbliāiet: wo ich Krowii miez kupāiet.
 Pāwo ſtrach nā Hānā: ſlet do Hetmanā: iāko noc nāſtupitā;
 Sęzob twoiā radā: iſtinnā zradā niēoli ſiā ne ſniā,
 45 Jā proz odchożu; dā pāt wyhożu / zā ſtatu meiu tobi:
 Sęzomi ſiā ſtalo: Polko propalo Murz moich: tiāmze ſobi.
 W nobi pādaet: Tyſęcy daet Czmielnicki tut Hānowi:
 Sęzob nāſtupiti; y Lāchowo biti / zāwotra woelno woyskowi.
 50 Jā Senātorzy / Polſkoy Borouy; y BOWLA dām tobi:
 Wſe to neſtatki / wſi doſtatki / zāwotra ich wozyneſ ſobi.
 WPIATVNKV Bano / wſykoecano woysko do hoiu byto:
 Tumān / nehodā; Lāchom wyhodā: Nebo Sonce zākryto.
 Bo ſiā przybrali: y wożku ſtāli: nim Sonce zāſwitiło /
 Lāchi / Bozākomi / ſławonym Junākomi / y hłedit ſtraſno byto:
 55 J dowo ho ſtāli: począt hołāli: z Lāchami ſiā nebili /
 Aż baqat Lāchi: ſęzo nā nich ſtrachy: dā ydonās ſkozpli.
 Sprawoi Kuki: HAN z ſwoimi DOBZ: z Krakowſkim ſiā ſtiraet /
 A Wyſnieweckii / Oboz Witeſki / y CZMELA odpiraet.
 Do ſered ſyku / pāmetyi woiku / ſam KOROL nāſtupāiet.
 60 Tā krył / nā huki / niżdit nā puki / niezobienko nedbāiet /
 Brył trub poroſtānet: Suē zitym wſtānet. Dimy deſ iāſnyi tmiłi:
 Strely / Jānczary / y zdit požary / ne preſtanno ſwetili.
 Wrym

W tym od Hetmané : z Dit Láchi **SUTU** zárazom odlucyli :
 Zátym síá státo / hdy MVRZ nemáto y Tátorow nábill ;
 65 **SUTU** Dwikálet ; y Boh mliálet : Tátorow odbiháet.
 Láchi honill : Tátorow bill ; **SUTU** síá ne ohledáet
 Tut záš Bozáti / chože iunáti / oy risiko utikáil :
 A Láchi hnáli / y ich stínali / až Tátor rozrywáil.
 R Gdyby noczy tiná nápomozy Bozákowi nebylá ;
 70 Te odnáb máti / hdyb chto dáti znáti / Bozácká ; záwoyá.
 R ták Boh znáet / fco bols byt máiet / Tátáre odstupilil :
 Zátym bols Láchi syt ; á nám strachu ; bo nás tám otocyli.
 Treycy Klániáli / y upadáli KOROLA smo prošili ;
 Do Zborowomu / lub po staromu fco bysmy znoczu zylil.
 75 Mowit ne dáet : z Ocu zhániáet : wydayte mi Hetmáná :
 Pánow slucháyte : stárfynu zdáyte : á idyt bilte **SUTU**.
 Czmelá ne máiet ; Pánom Klániáiem ; Tátorow budem bitil :
 Ne stárfyny / nášei družyny / nit wisti iák od stupiti.
 Páwo strách nemáty Hetmán Dzedyáty / omá ne pribiráet ;
 80 Czmelá Hetmáná / od zloho **SUTU** / woysfo ne dogekáet.
 Zo woštil zlá spráwá : lchá prepráwá : stáwo trehá prebywáti :
 To Pák y mostu (nit y chworostu) ni fco zbudowáti.
 Solod ne tuczyt : strách zdit nám tuczyt : nihde y wtkáti :
 Wozy postelem : Božuchi stelem : w woodi toho ni znáti.
 85 WNEDILV wonozy / Boh nápomozy / budem síá probiráti :
 Chot je to strách / toľko fco Láchi ; chotil wotoy čas spáli.
 Láchi poználi : wošiu nocz nespáli : nánas pilno cekáli :
 Wši wopole wyfli : my tež neprifli ; až ponedilku zdáli.
 A WPONEDILOK / odbihy DILOK / y borofná všioho :
 90 Perebywátem : dá pehibátem. Szczęśliwo fco wšow zloho.
 Tych postináno : Druhych poymano : zá družimi pohnáno :
 A družich w Tetry / w Lisách ; iák wepry dikie zábiláno.
 Tyl ptywáit : do tych stryláit : w stáwy síá zállwáit :
 Budet ze tuzá ; ne odná mužá : žená ne ohledáet.
 95 Zlá nánas postá : TVRSKOHO postá do Czmelá ; poimano /
 Szkatulá Czmelá : á tam do Czmelá pišm mnohich woiwoy dostáno.
 Propatá stáwá : od WLADYSLAWA Choruhwoy ; tám je woziaty :
 R KAZIMIRA : ne mi premiá ne nahorodym straty.

Cy ne

Wy nemit sławy: tam y Bulawy Getmany ediskali /
 Swoite: a nasy na wigne casy Choruhwi tam propali.
 Wes swoit spuzaiet kolt poznaiet METROPOLIT zabity /
 W toize pory tu a byl z KORYNTHV oy starec znamenity.
 O Didzyi Bose: stot Didkow w Tose: twoiá to sprawa byla:
 Z twoiimi Czercami Monástycami bohday se y ne snitá
 Wy podbiiali: wy rozhresáli: Choruhwy nám swoetisi:
 Swinec dáwoali: y primusáli: szob tesmo Láchowo bili.
 Brow náša bitá: nás boronitá v Zoktych wod: Boh známi /
 Wy zápalisi / y Scott zhubisi / wássymi pychotami.
 Nowite WIRA: dáw w polské mira wsiá IAREZ zápywalet:
 Zyd / y pobanisi / y Aryanin / peboy o wiru máiet.
 My durny byli: o Wiru bili: bo wy nás ták wzyli:
 Szob ieste wiru: zo wsiobo miru Ruskoého wyphubisi.
 Wy huntowali: byste propali: A Bozákóm VNITY:
 Szco prowiniли: wozóm probresyli Bozákóm IEZV WITY.
 O Czmelu / Ch-nelu / szco ty powelu zemlách siá rostitálef:
 Churko nowinu / szco ná Tczynu podnesut tiá mit máief.
 Jáé plynét woda: ták w Dkny w Dá zstoboit wsiák propalá:
 Chumey z premira / prawoiá wiru / niz z twoiely woynyb wstatá.
 Spewayze Stryu piesni dá o Miru: Woyná bohday wstatá.
 Idiž w Dniepr woda: radje szob zhodá chumey tut nástupáta.

**Duma kozacka o wojnie z Kozakami
pod Beresteczkiem nad Styrem rzeką,
roku terażniejszego 1651, dnia 28 i 29 i 30 czerwca
i potym dziewiątego i dziesiątego lipca¹**

Na tę notę: „Oj postiłbym ja sem poniedziałkow, ośmuju niedieleńku”².

Oj, ryko Styru,
szczo Chmiel o wiru?³
Jakije wsemu miru⁴,
gdy w Dniepr wpadajesz,
5 opowidajesz
radoszczy⁵? Z wojny czy miru⁶?

Chan nastup[al]jet⁷,
sam pomahajet
Kozakom Lachow biti –
10 pod Beresteczkom,
małym misteczkom,
mieł onych krow proliti⁸.

Na perewozi
czy pak w dorozii⁹
15 korola pohromiti¹⁰,
wojskom, hetmanom,
korolem panom
Tatarom zapłatiti¹¹.

-
- ¹ Bitwa rozegrała się 28–30 VI nieopodal Beresteczka na prawym brzegu Styru, a 9–10 VI odbyły się nieudane rokowania pokojowe, zakończone decydującym szturmem i zwycięstwem wojsk polskich.
- ² *Oj postiłbym ja sem poniedziałkow, ośmuju niedieleńku* – Oj, pościłbym ja siedem poniedziałków, ośmą niedzieleńkę. Na temat popularności cytowanej pieśni pisali I. Ja. Franko (*Studiji nad narodny-my pisniamy*. Cz. 1. Lwów 1908) i F. M. Kołessa (*Ukrajński narodni dumy*. Lwów 1920), ale nie wzbogacili informacji o dane dotyczące czasu powstania utworu, jego układu stroficzego i tematyki.
- ³ *szczo Chmiel o wiru?* – tu: co Chmiel[nicki] uczynił wierze?; *Chmiel* – ‘zwinny, szybki’, ludowe przezwisko hetmana zaporoskiego Bohdana Zenobiusza Chmielnickiego (1595–1657), w latach 1648–1657 dowódca powstania Kozaków zaporoskich i chłopstwa ruskiego przeciwko Koronie Królestwa Polskiego.
- ⁴ *wsemu miru* – całemu światu.
- ⁵ *radoszczy* – radości, tu: wieści, wiadomości.
- ⁶ *miru* – tu: pokoju.
- ⁷ *Chan nastup[al]jet* – wojska chana nadchodzą, zbliżają się; *Chan* – Islam III Girej (Gerej) (1604–1654), w latach 1644–1654 chan krymski, osobiście dowodzący wojskami tatarskimi w bitwie beresteckiej; *nastup[al]jet* – poprawka wydawcy, w druku: *nastupujet* (błąd).
- ⁸ *krow proliti* – przelać krew.
- ⁹ *Na perewozi / czy pak w dorozii* – na przeprawie czy też po drodze. Nawiązanie do wcześniejszych zwycięstw kozackich i tatarskich nad wojskami polskimi, wciągniętymi w zasadzkę (Korsuń) oraz zaatakowanymi podczas przeprawy przez rzekę (Zborów).
- ¹⁰ *pohromiti* – pokonać, pogromić.
- ¹¹ *wojskom, hetmanom, / korolem panom / Tatarom zapłatiti* – nawiązanie do obietnicy złożonej przez

20 Chan zhodu¹² radit,
 da ne poradit¹³ –
 Kozaki wojnu lubiet¹⁴.
 Oj, Kazymiru¹⁵,
 wże¹⁶ tobi miru
 z Kozakami ne budet!
 25 Dosiul¹⁷ ne znajet,
 chot' posyłajet,
 odkul chan nastupajet¹⁸.
 Z nim zhodneseńko¹⁹
 Chmil raneseńko²⁰
 30 k korolu sia zblížajet.
 Była pohoda²¹,
 da wojewoda
 ruskij²² znat' wojsku dajet,
 totże o chanie
 35 i o hetmanie
 korolu oznajmlajet²³.
 Sereda²⁴ pryszła,
 wsia orda wyszła,
 Cham i Chmil z Kozakami
 40 z rana szturmujut
 i nastupujut.
 Ticho meży Lachami²⁵.

Chmielnickiego podczas zawierania z chanem krymskim sojuszu (1648), zgodnie z którym w ręce tatarskie miał być wydany król polski wraz z dowódcami.

¹² *zhodu* – zgodę.

¹³ *da ne poradit* – ale nic nie poradzi, nic nie może. Chan przystąpił do działań wojennych pod presją Sztambułu, pragnącego poprzez sojusz z Chmielnickim oddalić groźbę planowanej przez króla Władysława IV (zm. 1648) krucjaty antytyureckiej.

¹⁴ *lubiet* – lubią; słowo zmodyfikowane na potrzeby rymu, poprawna forma: *lubiat*.

¹⁵ *Kazymiru* – Jan II Kazimierz Waza (1609–1672), król Polski i wielki książę litewski w latach 1648–1668.

¹⁶ *wże* – już.

¹⁷ *Dosiul* – dotąd.

¹⁸ *odkul chan nastupajet* – skąd nadszły wojska chana. Bardzo słabe rozpoznanie ruchów wojsk nieprzyjacielskich po polskiej stronie kontrastowało ze świetnym przygotowaniem dezinformacyjno-wywiadowczym armii kozacko-tatarskiej.

¹⁹ *zhodneseńko* – zgodniutko.

²⁰ *raneseńko* – raniutko.

²¹ *Była pohoda* – tu: nadszedł czas.

²² *wojewoda / ruskij* – książę Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651), wojewoda ruski w latach 1646–1651.

²³ *totże o chanie / i o hetmanie / korolu oznajmlajet* – informacje o rzekomym odwróceniu sprzymierzonych wojsk kozacko-tatarskich w kierunku Kijowa jednoznacznie zdementował pułk straży przedniej Wiśniowieckiego.

²⁴ *Sereda* – środa.

²⁵ *Ticho meży Lachami* – tu: Polacy nie reagują; *meży* – między.

45 Aż Konecpolski,
 chorużyj polski²⁶,
najperszyj wybihajet.
 Z nim Lubomirskij²⁷ –
 znat'²⁸ muž rycirskij –
 meży wojska wpadajet.

50 O Lubomire,
 tobi pry mire²⁹
 pered korolem iti³⁰,
 nie z Kozakami
 i Tatarami
 najperszemu sia bit!

55 Idut ditiny
 jak muž odiny³¹,
 brat bratu pomahajet,
 a Wiszniewiecki,
 chocz neweliczki³²,
60 swoich ne odstupajet.

 Skoczyli chutki³³ –
 o, wżeż ne szutki!³⁴
 Kozaki utikajut,
 za nimi Lachy
65 (byliż tam strachy³⁵)
 do taboru wpadajut.

 Orda ne radit,
 chot' chan prowadit,
 chot' ich napominajet.
70 Pered Lachami,

²⁶ *Konecpolski*, / *chorużyj polski* – Aleksander Koniecpolski (1629–1659), chorąży wielki koronny od 1641 roku.

²⁷ *Lubomirskij* – Jerzy Sebastian Lubomirski (1616–1667), od 1650 roku marszałek wielki koronny. Dowodzony przez niego pułk wraz z oddziałami Koniecpolskiego zainicjował pod Beresteczkiem atak na oddziały ordy.

²⁸ *znat'* – tu: widać, że.

²⁹ *pry mire* – podczas pokoju.

³⁰ *iti* – podążać.

³¹ *Idut ditiny / jak muž odiny* – Ruszyli rycerze jak jeden muž; *ditiny* – tu: junacy, rycerze.

³² *chocz neweliczki* – mimo niepozornej postury.

³³ *chutki* – szybcy.

³⁴ *wżeż ne szutki!* – skończyły się żarty!

³⁵ *byliż tam strachy* – odwrócenie powiedzenia „strachy na Lachy”, notowanego w *Nowej księdze przysłów i wyrażeń przystowiowych polskich* (W oparciu o dzieło S. Adalberga oprac. zespół red. pod kier. J. Krzyżanowskiego. T. 2. Warszawa 1970, s.v. *Lach*, s. 268).

oj junakami,
szczo żywo³⁶ utikajet.

75 Da to niczoho³⁷,
pało nemnoho³⁸,
bolsz wojska jest Chmelowi³⁹.
Czetwer⁴⁰ poprawit,
jak pole stawit⁴¹
chan i Chmiel korolowi.

80 Czetwer nadchodit,
wojsko wychodit –
chan i Chmiel z Kozakami.
Oj, ne Zborowa⁴²,
wojna to nowa –
ne jak pod Piławcami⁴³.

85 Ne utikajut,
krow proliwajut
i na Tatar ne dbajut⁴⁴,
w krowi⁴⁵ tatarskoj
i bisurmanskoj
90 ostryj mecz swoj kupajut⁴⁶.

Tut⁴⁷ Kazanowski⁴⁸,
bohатыr polskij,
serca wsim do[da]wajet⁴⁹,

³⁶ *szczo żywo* – tu: cała (orda), wszyscy.

³⁷ *Da to niczoho* – nic się nie stało.

³⁸ *pało nemnoho* – poległo niewielu.

³⁹ *bolsz wojska jest Chmelowi* – tu: Chmielnicki ma więcej wojska.

⁴⁰ *Czetwer* – czwartek.

⁴¹ *pole stawit* – stanie do bitwy.

⁴² *ne Zborowa* – tu: nie będzie jak pod Zborowem (15–16 VIII 1649), kiedy to w pierwszym dniu bitwy wojska królewskie utraciły tabory po ataku Tatarów podczas przeprawy przez rzekę Strype, a w drugim zostały zmuszone do obrony w obozie. Walki przerwano po wystosowaniu przez chana propozycji podjęcia rozmów pokojowych.

⁴³ *pod Piławcami* – odniesienie do ucieczki wojsk koronnych podczas bitwy pod Piławcami (23–25 IX 1648), w której wyniku wojska polskie straciły olbrzymie tabory i artylerię, a Rzeczpospolita kontrolę nad większością terenów Podola i Wołyńia.

⁴⁴ *na Tatar ne dbajut* – tu: nie przejmują się Tatarami, potęga tatarska nie budzi strachu.

⁴⁵ *w krowi* – we krwi.

⁴⁶ *kupajut* – kapia.

⁴⁷ *Tut* – tutaj.

⁴⁸ *Kazanowski* – kasztelan halicki Adam Hieronim Kazanowski (zm. 1651) zginął w drugim dniu bitwy (29 VI), odpierając atak tatarski.

⁴⁹ *do[da]wajet* – poprawka wydawcy, w druku: *dowajet* (błąd, lipometria).

- 95 d[ł]a⁵⁰ oborony
 Polskoj Korony
 hołowu pokładajet⁵¹.
- Bjet sie szczo żywo,
 da welmi diwo
100 mni na Ossolinsko⁵²,
 szczo nas wojujet,
 ne naslidujet
 kanclera, diadka swoho⁵³.
- Tot był pokojny,
 ne iskaw wojny⁵⁴.
105 On na nas natirajet!
 Jako Lach dawny
 i junak sławny
 dla Polski umirajet.
- Baczył rycyra
110 chan, podkancléra
 Sapihu⁵⁵, szczo zblizajet,
 a Wysznewecki
 i Lubomirski
 jeho ne wydawajet⁵⁶.
- 115 Szczo, neboż chane,
 jak znajesz?⁵⁷ Stane
 Lach po pilaweckomu?⁵⁸
 Ne utikajet –
 ot, nastupajet
120 k buńczuku i chanskomu⁵⁹.

50 *d[ł]a* – poprawka wydawcy, w druku: *da* (błąd).

51 *hołowu pokładajet* – kładzie głowę, ginie.

52 *da welmi diwo / mni na Ossolinsko* – jestem zdumiony Ossolińskim. Starosta lubelski Jerzy Adam Ossoliński (1618–1651) zginął w tym samym starciu co Kazanowski.

53 *kanclera, diadka swoho* – kanclerz wielki koronny Jerzy Ossoliński (1595–1650), zwolennik porozumienia z Kozakami przeciwko Turcji i Tatarom. Stryj (nie dziad) Jerzego Adama.

54 *Tot był pokojny, / ne iskaw wojny* – ów (tj. Jerzy Ossoliński) był nastawiony pokojowo, nie szukał wojny.

55 *podkancléra / Sapihu* – Kazimierz Leon Sapieha (1609–1656), podkanclerzy litewski. W bitwie pod Beresteczkiem dowodził prywatnym pułkiem na prawym skrzydle armii.

56 *jeho ne wydawajet* – tu: zabezpieczają go (możliwe również: nie ustępują mu w niczym).

57 *Szczo, neboż chane, / jak znajesz?* – i jak, chanie nieboże, co myślisz?

58 *Stane / Lach po pilaweckomu?* – tu: czy Polacy zachowują się tak samo, jak pod Piławcami?

59 *k buńczuku i chanskomu* – tu: i do stanowiska samego chana; buńczuk – znak i symbol władzy składający się z zakończonego kulą drzewca ozdobionego końskim włosiem.

- „Oj, ne hlediti⁶⁰,
treba sia biti!” –
chan murz⁶¹ napominajet,
a Lach ne dbajet,
125 murz zabijajet,
w ich krowi micz kupajet.
- Paw⁶² strach na chana,
szlet do hetmana⁶³,
130 jako nocz nastupila:
„Szczob twoja rada,
istinna zrada⁶⁴
nikoli⁶⁵ sia ne snila.
- Ja procz⁶⁶ odchožu,
da pak wyhožu⁶⁷.
135 Za stratu moju tobi –
sz[c]zo mi⁶⁸ sia stało,
kolko propało⁶⁹
murz moich – tiamże sobi⁷⁰”.
- W nohi padajet⁷¹,
140 tyseczy dajet⁷²
Chmelnicki tut chanowi,
szczob nastupiti
i Lachow biti
zawtra weliw wojskowi⁷³:
- 145 „Ja senatory
Polskoj Korony
i korola dam tobi,
wse to nestatki,

60 *ne hlediti* – tu: nie oglądać się.

61 *murz* – murzów (mirzów), tytuł honorowy używany przez szlachtę tatarską.

62 *Paw* – padł.

63 *szlet do hetmana* – posyła po Chmielnickiego.

64 *istinna zrada* – prawdziwa zdrada.

65 *nikoli* – nigdy.

66 *procz* – precz.

67 *da pak wyhožu* – i też opuszczam.

68 *sz[c]zo mi* – poprawka wydawcy, w druku: *szszomi* (błąd).

69 *kolko propało* – ile przepadło, zginęło.

70 *tiamże sobi* – sens: ty sam odpowiesz za moją stratę – śmierć tyłu moich murzów.

71 *W nohi padajet* – pada do nóg.

72 *tyseczy dajet* – oferuje tysiące (bogactwo, majątek).

73 *zawtra weliw wojskowi* – jutro rozkazał wojsku.

150 usi dostatki⁷⁴ –
 zawtra ich woźmesz sobi”.

 W piatunku⁷⁵ rano
 uszykowano
 wojsko do boju było.
155 Tuman, nehoda⁷⁶ –
 Lachom wyhoda⁷⁷ –
 nebo sonce zakryło,

 bo sia prybrali⁷⁸
 i w szyku stali,
 nim sonce zaswitiło,
160 Lachy, Kozakom,
 sławnyim junakom,
 i hlediť⁷⁹ straszno było.

 I dowho⁸⁰ stali,
 poczat' bojali⁸¹,
165 z Lachami sia ne bili,
 aż baczat Lachy,
 szczu na nich strachy⁸²,
 da i do nas skoczyli.

 Z prawoji ruki
170 chan z sw[y]mi⁸³ duki⁸⁴
 z krakowskim⁸⁵ sia stirajet,
 a Wysznewecki
 oboz witeżski⁸⁶
 i Chmela odpirajet.

⁷⁴ *use to nestatki / usi dostatki* – sens: wszystkie te niedogodności zrekompensuje bogaty łup.
⁷⁵ *W piatunku* – w piątek.
⁷⁶ *Tuman, nehoda* – mgła, niepogoda.
⁷⁷ *wyhoda* – dogodność.
⁷⁸ *prybrali* – zebrali, przygotowali.
⁷⁹ *hlediť* – patrzeć.
⁸⁰ *dowho* – długo.
⁸¹ *poczat' bojali* – bali się zacząć. Zarówno orda, jak i wojska kozackie nie opuszczały swych pozycji w oczekiwaniu na atak przeciwnika.
⁸² *szczu na nich strachy* – że się ich (tj. Polaków) boją. Zob. przypis 35 (do w. 65).
⁸³ *z sw[y]mi* – poprawka wydawcy, w druku: z *swoimi* (błąd, hipermetria).
⁸⁴ *duki* – książętami, tj. braćmi Amuratem (dowodzącym skrzydłem lewym – naprzeciw polskiego prawego) oraz Nuradynem i Gałga, stojącymi na czele rozlokowanych bliżej centrum oddziałów tatarsko-wołosko-tureckich.
⁸⁵ *z krakowskim* – Mikołaj Potocki (1593–1651), kasztelan krakowski i hetman wielki koronny w latach 1646–1651.
⁸⁶ *oboz witeżski* – obóz junacki, tu: kozacki. Wiśniowiecki dowodził atakiem na skrzydło kozackie w stronę okopującego się taboru i osłaniających go kozackich oddziałów konnych.

- 175 Posered szyku,
pametnyj wiku⁸⁷,
sam korol nastupajet,
na kryk, na huki
ni z dił na puki⁸⁸
- 180 niczoheńko⁸⁹ ne dbajet.
- Kryk trub⁹⁰ powstanet,
huk zatym wstanet,
dymy deń jasnyj tmili⁹¹.
Strelcy, janczary⁹²
- 185 i z dił pożary
neprestanno swetili⁹³.
- W tym⁹⁴ od hetmana
z dił Lachy chana
zarazom odluczyl⁹⁵,
zatym sia stało,
hdy murz nemało
i Tatarow nabili.
- 190
- Chan utikajet
i kosz⁹⁶ mijajet,
195 nametow odbihajet⁹⁷.
Lachy honili,
Tatarow bili,
chan sia ne ohledajet⁹⁸.
- 200 Tut zaś Kozaki,
choťže junaki,
oj, risiko⁹⁹ utikali,
a Lachy hnali

87 *Posered szyku, / pametnyj wiku* – tu: pośrodku szeregów wojska, z uwagi na swą (królewska) rangę.

88 *z dił na puki* – na wystrzale z działa.

89 *niczoheńko* – tu: nic a nic.

90 *trub* – trąb.

91 *tmili* – zaćmiewały.

92 *janczary* – janczarzy, elitarne oddziały piechoty tureckiej.

93 *neprestanno swetili* – nieustannie świeciły.

94 *W tym* – wtedy.

95 *chana / zarazom odluczyl* – celny ostrzał artyleryjski oraz skuteczna szarża lewego skrzydła pod dowództwem księcia Wiśniowieckiego rozłączyły oddziały chana i hetmana Chmielnickiego, powodując panikę w oddziałach tatarskich, które rzuciły się do ucieczki.

96 *kosz* – obóz warowny.

97 *nametow odbihajet* – porzuca namioty.

98 *sia ne ohledajet* – nie ogląda się.

99 *risko* – tu: szybko.

i ich stinali,
aż tabor rozrywali.

205 I gdyby noczy
t'ma¹⁰⁰ na pomoczy
Kozakowi ne była¹⁰¹,
neodnab mati¹⁰²,
hdy-b¹⁰³ chto dał znati,
210 kozackaja zawyła¹⁰⁴.

I tak Boh znajet,
szczo bolsz¹⁰⁵ byt' majet.
Tatar[*y*]¹⁰⁶ odstupil.
215 Zaty**m** bolsz Lachu
sył¹⁰⁷, a nam strachu,
bo nas tam otoczyli¹⁰⁸.

Trejczy¹⁰⁹ kłaniali
i upadali,
korola-smo prosili,
220 po zborowomu¹¹⁰
lub po staromu¹¹¹
szczobysmy znowu żyli.

Mowit ne dajet,
z oczu zhaniajet:
225 „Wydajte mi hetmana!
Panow słuchajte,
starszynu zdajte,
a idyt¹¹² bijte chana”.

100 *noczy / t'ma* – ciemności nocne.

101 *na pomoczy / Kozakowi ne była* – nie przyszła Kozakom z pomocą.

102 *neodnab mati* – niejedna matka.

103 *hdy-b* – gdyby.

104 *zawyła* – tu: zapłakała.

105 *bolsz* – tu: dalej.

106 *Tatar[*y*]* – poprawka wydawcy, w druku: *Tatare* (błąd).

107 *Zaty**m** bolsz Lachu / sył* – od tego więcej Lachom sił (przybyło).

108 *nas tam otoczyli* – jazda lewego skrzydła armii polskiej otoczyła i zmusiła prawe skrzydło wojsk kozackich do rozpaczliwej obrony.

109 *Trejczy* – trzykrotnie.

110 *po zborowomu* – część starszyny obozowej, składająca się ze szlachty ruskiej, skłonna była negocjować pokój na warunkach określonych w ugodzie zborowskiej, przewidujących amnestię dla szlachty służącej w wojsku zaporoskim.

111 *po staromu* – tu: jak dawniej, przed wojną.

112 *idyt* – idźcie.

- 230 „Chmela ne majem,
panom kłaniajem,
Tatarow budem biti,
ale starszyny
naszej drużyyny
nit wisti jak odstupiti¹¹³”.
- 235 Paw strach nemały:
hetman Dzedzały¹¹⁴
uma ne pribirajet¹¹⁵,
Chmela hetmana
od złocho chana
- 240 wojsko ne doczekajet¹¹⁶.
- Zowsiul¹¹⁷ zła sprawa,
licha preprawa¹¹⁸,
staw treba prebywati,
to pak i mostu
- 245 (nit i chworostu)
ni z czoho zbudowati¹¹⁹.
- Hołod ne tuczyt,
strach z dił nam łuczyt¹²⁰,
nihde i utikati¹²¹.
- 250 Wozy postelem¹²²,
kożuchi stelem –
w wodi toho ni znati¹²³.

¹¹³ *nit wisti jak odstupiti* – tu: nie możemy wydać; w. 225–234 – pertraktacje pokojowe trwały od 6 do 8 VII. Król zażądał wydania Chmielnickiego i całej starszyny znajdującej się w taborze, zerwania wszystkich porozumień z Tatarami i Turkami oraz niewchodzenia z nimi w żadne sojusze w przyszłości, a także powrotu zbuntowanego chłopstwa do majątków i poddaństwa. Tak twarde warunki były nie do przyjęcia dla ruskiej szlachty i dla państwa.

¹¹⁴ *hetman Dzedzały* – pod nieobecność Chmielnickiego, przebywającego w obozie tatarskim, na hetmana wybrano pułkownika Filona Dzedziała.

¹¹⁵ *uma ne pribirajet* – nie wie, co robić, nie przybywa mu rozumu. Hetman Dzedziała jako jedyny chciał dla ratowania wojska przystać na warunki królewskie, za co został pozbawiony funkcji, na jego miejsce wybrano Iwana Bohuna.

¹¹⁶ *wojsko ne doczekajet* – wojsko się nie doczeka. Chmielnicki udał się w pogoń za uciekającym chanem (lub został przez niego uwięziony) i już nie wrócił na pole beresteckie.

¹¹⁷ *Zowsiul* – zewsząd.

¹¹⁸ *licha preprawa* – zła przeprawa. Zepchnięte w stronę bagien rzeki Plaszówki wojska kozackie rozłożyły tabor tyłem do mokradeł i błotnego jeziora (stawu), praktycznie odcinając sobie drogę ucieczki.

¹¹⁹ *to pak i mostu / (nit i chworostu) / ni z czoho zbudowati* – tu: brakuje choćby gałęzi do budowy mostu.

¹²⁰ *Hołod ne tuczyt, / strach z dił nam łuczyt* – tu: głód doskwiera, strach bije do nas z dział.

¹²¹ *ni hde i utikati* – nie ma dokąd uciekać.

¹²² *Wozy postelem* – podścielimy wozami. Iwan Bohun postanowił jak najszybciej dokończyć budowę grobli, rozpoczętej jeszcze przez Dzedziała. Miała ona dopomóc Kozakom w ucieczce. Do budowy użyto wszelkiego materiału, jaki znalazł się pod ręką: wozów, uprzęży, namiotów, a nawet ubrań.

¹²³ *w wodi toho ni znati* – tu: wszystko utonęło. Planowanej grobli nie udało się należyście ukończyć.

W nedilu w noczy –
Boh na pomocy!¹²⁴ –
255 budem sia probirati,
 choť-że to strachy¹²⁵,
 tolko szczob¹²⁶ Lachy
 chotili w toj¹²⁷ czas spa[t]i¹²⁸.

Lachy poznali¹²⁹,
260 wsiu nocz ne spali,
na nas pilno czekali.
Wsi w pole wyszli,
my też¹³⁰ ne przisli,
aż ponedilku źdali¹³¹.

A w ponedilok,
265 odbiwszy ditok
i boroszna usioho¹³²,
perebywajem,
da pohibajem¹³³ –
270 szczasliw, szczo uszow zloho¹³⁴.

Tych¹³⁵ postinano,
druhich¹³⁶ pojmano,
za druhimi pohnano,
275 a druhich w netry¹³⁷,
w lisach jak weprzy
dikije¹³⁸ zabijano.

Tyji pływajut¹³⁹,
do tych strylajut,

124 *Boh na pomocy!* – Boże dopomóż!

125 *choť-że to strachy* – chociaż strach.

126 *tolko szczob* – tylko żeby.

127 *w toj* – w ten.

128 *spa[t]i* – poprawka wydawcy, w druku: *spali* (błąd).

129 *poznali* – tu: zorientowali się.

130 *też* – tu: jednak.

131 *ponedilku źdali* – czekaliśmy do poniedziałku.

132 *odbiwszy ditok / i boroszna usioho* – porzuciwszy broń (działa) i cały prowiant.

133 *perebywajem, / da pohibajem* – przeprawiamy się, ale ginimy.

134 *szczasliw, szczo uszow zloho* – tu: miałem szczęście, że uniknąłem zguby (możliwe również: szczęśliwy ten, kto przeżył).

135 *Tych* – jednych.

136 *druhich* – innych.

137 *w netry* – tu: w ostepach.

138 *w lisach jak weprzy / dikije* – w lasach jak dzikie wieprze.

139 *Tyji pływajut* – ci pływają.

- 280 w stawy sia zaliwajut¹⁴⁰.
 Budet-że tuża¹⁴¹,
 ne odna muža
 žena ne ohledajet¹⁴².
- 285 Zła na nas poszła¹⁴³:
 turskoho¹⁴⁴ posła
 do Chmela pojimano.
 Szkatuła Chmela¹⁴⁵ –
 a tam do Chmela
 pism mnohich w nioj dostano.
- 290 Propała¹⁴⁶ sława!
 Od Władysława
 choruhwy¹⁴⁷ tamże wziaty
 i Kazymira.
 Ne mi[t]¹⁴⁸ premira¹⁴⁹!
 Ne nahorodym straty!¹⁵⁰
- 295 Oj, ne mit sławy!
 Tam i buławy
 hetmany odiskali¹⁵¹
 swoje, a naszymy
 na wiczne czasy
- 300 choruhwy tam propali.
 Weś świt spużajet¹⁵²,
 koli poznajet –
 metropolit zabity¹⁵³.

140 *w stawy sia zaliwajut* – tu: toną w stawach.

141 *Budet-że tuża* – będzie rozpacz (*tuża* – właśc. w ukr. *tuha*).

142 *ne odna muža / žena ne ohledajet* – niejedna żona nie ujrzy męża.

143 *Zła na nas poszła* – stało się nieszczęście.

144 *turskoho* – tureckiego.

145 *Szkatuła Chmela* – kancelaria Chmielnickiego. W polskie ręce wpadła kancelaria hetmana zaporoskiego i jego korespondencja z sułtanem, chanem, carem i księciem Siedmiogrodu.

146 *Propała* – przepadła.

147 *choruhwy* – chorągwie. W zdobytym taborze kozackim odzyskano również chorągiew, którą Władysław IV wręczył Kozakom na wyprawę tureką oraz chorągiew przesłaną hetmanowi zaporoskiemu przez Jana Kazimierza.

148 *Ne mi[t]* – poprawka wydawcy, w druku: *Ne mi* (błąd).

149 *Ne mi[t] premira!* – nie ma zgody!

150 *Ne nahorodym straty!* – nie powetujemy straty!

151 *buławy / hetmany odiskali* – tu: hetmani odzyskali (swoje) buławy. Zarówno hetman wielki koronny Mikołaj Potocki, jak i hetman polny koronny Marcin Kalinowski po bitwie pod Korsunem 26 V 1648 dostali się do niewoli tatarskiej, wtedy też zapewne zabrano im buławy.

152 *Weś świt spużajet* – cały świat będzie się przerazi.

153 *metropolit zabity* – w zdobytym taborze kozackim zginął Joazaf II (1638–1651), były prawosławny metropolita Koryntu, pełniący funkcję hetmańskiego metropolity i kapelana.

305 W tojże pory tu,
 a był z Koryntu,
 oj, starec¹⁵⁴ znamenity.

 O, didszyj kose¹⁵⁵,
 Sto-t' didkow w nose!¹⁵⁶
 Twoja to sprawa była!¹⁵⁷
310 Z tw[y]mi¹⁵⁸ czerncami,
 monastyrkami¹⁵⁹
 bohdaaj se i ne sniła.

 Wy podbijali¹⁶⁰,
 wy rozhreszali,
315 choruhwy nam swetili¹⁶¹,
 swinec¹⁶² dawali
 i primuszali,
 szczob jesmo Lachow bili.

 Krow nasza biła¹⁶³
320 nas boroniła
 u Żółtych Wod Boh z nami¹⁶⁴.
 Wy zapalili¹⁶⁵
 i swit zhubili
 waszymi pychotami¹⁶⁶.

325 Mowite wira^{167?}
 Da-d¹⁶⁸ w Polszcze mira

154 *starec* – starzec. W tradycji wschodniego chrześcijaństwa określenie doświadczonego ascety, mnicha będącego duchowym przewodnikiem.

155 *didszyj kose* – tu: diabelskie sztuczki.

156 *Sto-t' didkow w nose* – tu: masz sto diablów w nosie. Zob. podobne przysłowie notowane przez S. Rysińskiego: „Ma diabła w kryciu, a dwu w nosie” (w zb.: *Nowa księga przysłów i wyrażen przy-stowiowych polskich*, t. 1, s.v. *Diabeł* 107a, s. 433).

157 *Twoja to sprawa była* – postać metropolity została potraktowana jako *pars pro toto* duchowieństwa prawosławnego i oskarżona o wywołanie wojny.

158 *tw[y]mi* – poprawka wydawcy, w druku: *twoimi* (błąd, hipermetria).

159 *czerncami*, / *monastyrkami* – zakonnikami, mnichami prawosławnymi. Cerkiew prawosławna, walcząc o przywrócenie swej pozycji w Rzeczypospolitej, opowiedziała się w wojnie po stronie kozackiej.

160 *podbijali* – tu: karmili pochlebstwami.

161 *swetili* – święcili.

162 *swinec* – olów.

163 *biła* – biała, tu: niewinna.

164 *u Żółtych Wod Boh z nami* – u Żółtych Wód Bóg był z nami. Klęska wojsk polskich nad Żółtymi Wodami zakończyła walki toczone od 29 IV do 16 V 1648, była to pierwsza bitwa powstania Chmielnickiego.

165 *Wy zapalili* – tu: podpaliliście (świat).

166 *pychotami* – ambicjami pełnymi pychy.

167 *wira* – wiara.

168 *Da-d* – przecież.

- wsia jar[z]e¹⁶⁹ zażywajet¹⁷⁰:
 żyd i pochanin,
 i aryjanin
 330 pokoj o wiru majet¹⁷¹.
- My durny byli,
 o wiru bili¹⁷²,
 bo wy nas tak uczyli,
 szczob jeste¹⁷³ wiru
 335 zo wsioho miru
 ruskoho wyhubili.
- Wy buntowali –
 byste propali!¹⁷⁴
 340 A Kozakom unity
 szczo prowinili?
 W czom prohreszyli¹⁷⁵
 Kozakom jezuwity?¹⁷⁶
- O Chmelu, Chmelu¹⁷⁷,
 345 szczo ty po welu
 zemlach sia rostilajesz?¹⁷⁸
 Chutko nowinu¹⁷⁹,
 szczo na tyczynu¹⁸⁰
 podnesut tia mit majesz¹⁸¹.
- 350 Jak plynnet woda,
 tak wojny [m]oda¹⁸²

169 *jar[z]e* – poprawka wydawcy, w druku: *iaez* (błąd).

170 *jar[z]e zażywajet* – jasno, widocznie korzysta, używa.

171 *pokoj o wiru majet* – tu: może spokojnie wyznawać swoją wiarę.

172 *o wiru bili* – biliśmy się za wiarę.

173 *szczob jeste* – tu: tylko po to, żebyście.

174 *byste propali!* – bodajbyście zginęli!

175 *prohreszyli* – zgrzeszyli.

176 *jezuwity* – jezuiti. W wyniku ugody zborowskiej jezuitom zakazano prowadzenia działalności na terenach podległych hetmanowi kozackiemu.

177 Por. obrzędowa pieśń weselna „Oj, chmielu, chmielu, ty bujne ziele...”

178 *po welu / zemlach sia rostilajesz* – ścielesz się po wielu krainach; ekspansywność chmielowego pnąca przyrównana jest do błyskawicznego podboju ziem ukraińskich przez wojska Chmielnickiego.

179 *Chutko nowinu* – szybko (otrzymasz) wieści.

180 *na tyczynu* – na tyczkę, też: na pal.

181 *podnesut tia mit majesz* – otrzymasz (wieści), że cię podniosą na tyczce, prędko dojdzie nowina, że masz zostać wbity na pal; w w. 348–349 trawestacja motywu z pieśni o chmielu wspinającym się na tyczki.

182 *[m]oda* – sposób, tryb. Poprawka wydawcy, w druku: *woda* (błąd).

z toboju-b¹⁸³ wsiak propała¹⁸⁴.
Chutnej z premira
prawaja wira,
niż z twojej wojny-b wstała¹⁸⁵.

355 Spewajże, Styru,
pieśń da o miru,
wojna bodaj ustała¹⁸⁶!
Idiż w Dniepr woda,
radże, szczob zhoda
360 chutniej¹⁸⁷ tut nastupała.

Abstract

“DUMA KOZACKA O WOJNIE Z KOZAKAMI” (“COSSACK ELEGY ON A WAR WITH THE COSSACKS”)—A FORGOTTEN RELIC OF RUTHENIAN-POLISH POETRY

Edited by
BARBARA DZIERŻANOWSKA University of Warsaw
ORCID: 0000-0001-7103-0109

The article contains an edition of *Duma kozacka o wojnie z Kozakami* (*Cossack Elegy on a War with the Cossacks*), a piece in the Ruthenian language, referring to the Battle of Berestechko, preserved in a unique 1651 print, here preceded by a literary-historical foreword. The piece, published to this date only in transliteration and almost absent from the Polish subject matter, stands out above fragments of preserved Ruthenian pieces printed in Latin characters in its completeness, and is viewed as the only so comprehensive occasional account from the times of the Cossack Wars. An analysis of the content and eliciting the song structure of the verse makes it possible to categorise it into the Jesuit propaganda prints issued in Ukraine in order to strengthen the position of the Uniate Church and the Society of Jesus itself whose activity in the time of the Khmelnytsky Uprising was markedly limited. The presented edition is a proposal to employ unified rules of transcription for modern texts in Ruthenian printed in Latin alphabet.

183 z toboju-b – poprawka wydawcy, w druku: *zstobojub* (błąd).

184 *wsiak propała* – całkiem przepadła.

185 *Chutnej z premira / prawaja wira / niż z twojej wojny-b wstała* – tu: prawdziwa (prawosławna) wiara lepiej by się umocniła podczas pokoju (zgody) niż podczas wywołanej przez ciebie wojny.

186 *wojna bodaj ustała!* – niechaj skończy się wojna!

187 *chutniej* – szybciej.